

ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ КИЄВА: ФАКТИ ПРОТИ МІФІВ

Східнослов'янська архаїчна культура виявилася набагато складнішою, ніж уявляли собі вітчизняні дослідники ще в ХХ ст. Перед сучасними вченими відкрилися її нові складні аспекти, які потребують значної уваги дослідників різних наукових напрямків. Так, після відкриття радянськими археологами Б.О. Тимощуком та І.П. Русановою у 80-90 роках ХХ ст. в Західній Україні великих східнослов'янських язичницьких храмових комплексів, городищ-сховищ та городищ-святилищ став очевидним факт існування у східних слов'ян досить розвинутого язичницького світогляду та складної культової системи не тільки у дохристиянську добу, але й у ранньохристиянську епоху.²⁰⁷

В наш час знайдені й інші східнослов'янські язичницькі святилища, які не були зруйновані у 988-989 роках і продовжили існувати до кінця ХІІ ст. Так, зокрема, російський археолог П.М. Травкін, досліджуючи матеріали розкопок святилища Велеса в місті Плеськ Івановської області Російської Федерації прийшов до висновку, що язичницька святиня повною мірою існувала майже до поч. ХІІІ ст. На думку дослідника святилище стало центром місцевої язичницької громади.²⁰⁸ Східнослов'янські язичницькі громади ХІ – сер. ХІІІ ст. неодноразово згадуються у вітчизняних письмових джерелах, зокрема давньорусьських літописах, творах східних, візантійських авторів, польських та чеських хроніках.

Разом з тим, серед вітчизняних вчених залишається досить розповсюдженою точка зору, згідно з якою християнізація давньорусьських земель закінчилася нібито вже наприкінці Х ст. Результати досліджень Б.О. Тимощука, І.П. Русанової та їхніх послідовників вони називають фальсифікаціями.²⁰⁹ Так, зокрема, Н. Хамайко назвала гіпотезу про існування у східних слов'ян розвинутого культу у ранньохристиянську епоху гіпертрофованою²¹⁰. Разом з тим, якщо у християнізації Західної Русі, Ростова або земель в'ятичів деякі сучасні дослідники бачать складний тривалий процес, який розтягнувся на віки, то

²⁰⁷ Тимощук Б.А. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута // Советская археология. – 1983. – №4. – С. 161-174; Русанова И. П. Культурные места и языческие святилища славян VI-XIII вв. // Российская археология. – 1992. – №4. – С. 50-68; Русанова И.П. Языческие святилища древних славян. – М., – 2007.

²⁰⁸ Травкин П.Н. Язычество древнерусской провинции. – Иваново, 2007. – С. 432.

²⁰⁹ Комар А. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? // Ruthenica. – №10. – С. 11-24.

²¹⁰ Хамайко Н. Древнерусское «двоеверие»: происхождение, содержание и адекватность термина // Ruthenica. – 2007. – Т.6. – С.90.

прийняття нової віри киянами на думку більшості сучасних вчених пройшло легко та безболісно.²¹¹

Історична реконструкція подій, пов'язаних з християнізацією Києва, на основі писемних джерел та даних археології - головна мета даної статті. При вирішенні окремих дослідницьких завдань при написанні статті застосовувалися проблемно-хронологічний та аналітичний методи дослідження, а також методи аналогій, інтерпретаційного синтезу та узагальнення.

Про прийняття християнства князем Володимиром і киянами писало багато дослідників. Більшість із них лише коментувало (а іноді й просто повторювало) коротке повідомлення «Повісті врем'яних літ» про ці події. Головна увага при цьому була зосереджена на уточненні дати й місця хрещення великого князя й мешканців столиці Русі. Дискусія з цього питання почалася більше ста років тому й триває дотепер. При цьому багато інших важливих аспектів даної проблеми, зокрема доля служителів язичницького культу та їхніх прибічників в епоху становлення християнства на східнослов'янських землях, у наукових працях практично не розглядається. Між тим, навіть обставини хрещення мешканців столиці Київської Русі нам практично невідомі. У вітчизняних літописах майже весь фактологічний матеріал замінений легендарними розповідями й вставками в стилі візантійської агіографії.

Ось як описує християнізацію мешканців Києва автор «Повісті врем'яних літ»: «Володимир повель кумиры испроврещи, и ови иссьсечи, и другыя огневи преда; Перуна же повель привязати коневы къ хвосту и влещи с горы по Бирицеву на Ручаи, и 12 мужа пристави бити жезлиемь... Плакахутся его невърнии людие, еще бо бяху не прияли святого крещениа. И привлекша и, вринуша и въ Дньпръ. И пристави Володимиръ, рекъ сице: «аще гдъ пристанеть, то отрвѣайте и от брега, дондеже проидет пороги, охабитесь его». Посем же Володимиръ посла по всему граду, глаголя: «аще кто не обрящется на рьць, богат, убогъ, или нищъ, или работникъ, противень мнъ будет». Се слышавше людие, с радостью идяху, радующесе и глаголюще: «аще се бы было не добро, не бы сего князь и бояре прияли». Наутриа же изиде Володимиръ с попы цесарицины с корсуньскыми на Дньпръ, и снидесе бещисла людии, и вльзоша въ воду, и стояху инъ до шии, друзии же до персии, младыя же от брега, друзии же младенци держаше, свершении же бродяху; попове же стояще, молитвы творяху... Крестивъшемъ же ся людемъ, и идоша кождо в дома своя... И повель Володимир рубити церкви и поставляти по мьстомъ, идъже стояша кумиры; и постави церковь святого Василья на холмъ, идъже стояша кумиры Перунъ и прочии, идъже треба творяху князь и людие. И нача ставити по градом церкви и попы, и людие на крещение приводя по всъм градом и селомъ. И пославъ, нача отымати у нарочитой чядъ дъти и

²¹¹ Кузьмин А.К. Крещение Руси. – М., 2004. – С.216.

давати на учение книжное; матери же чад сихъ плакахуся по нихъ, еще бо не бѣ утвердилася вѣра, нѣ акы по мртвацехъ плакахуся».²¹²

У літописній розповіді згадується лише факт знищення язичницьких ідолів і святилищ у місті Києві. При цьому автор зовсім не торкнувся теми опору язичницьких жерців і їхніх прихильників. Між тим, знищення язичницьких святинь завжди супроводжується запеклими боями й вбивством служителів язичницького культу. Ймовірно, що багато реальних обставин хрещення населення Києва були викреслені з ранніх літописів більш пізнішими їх переписувачами. Відтак, навіть з даного джерела видно, що знищення язичницьких храмів й ідолів супроводжувалося плачем. У «Повісті врем'яних літ», як і в інших давньорусьських писемних джерелах, розповідається про «велику радість», «блаженство», і т.п., які нібито охопили киян під час і після процедури хрещення. Зрозуміло, у місті, де була велика християнська громада, факт хрещення великої кількості людей викликав радість у деяких мешканців міста, але більшість киян до процедури хрещення були язичниками й нову віру прийняли під страхом репресій з боку князя і його дружини. Про це переконливо свідчать слова князя Володимира з літописної розповіді: «Аще кто не обрящется на рѣцѣ, богат, убогъ, или нищъ, или работникъ, противенъ мнѣ будетъ». До того ж, трафаретна радість у даній розповіді ніяк не в'яжеться з кількаразовим згадуванням літописцем «плачів» мешканців Києва.

Наприкінці X ст. Київ вже був великим містом зі складною суспільно-економічною структурою. Доволі значна частина його населення була непосредньо пов'язана з язичницьким культом. Так, волхви обслуговували язичницькі святилища, гадали та лікували свою паству. Скоморохи регламентували язичницькі свята, поховання та весілля. Спеціальні ремісники-кощунники виготовляли з металів, дерева та кістки язичницькі оборєги-кощунни. Всі вони після християнізації повинні були залишитися без засобів до існування та не могли зустріти нову віру із радістю, як повідомляє нам «Повість врем'яних літ». На користь цієї думки свідчить також і літопис В. Татищева. При його складанні ймовірно що ним були використані джерела, які не дійшли до нашого часу. Відповідно до даного джерела, більшість киян не хотіла приймати християнство й «відкладали день за день, міркуючи», деякі ж і «чути про це не хотіли». Останні, відповідно до джерела, «окам'яніли серцем, як аспіди, що глухо затикають вуха свої, і йшли у пустелі та ліси...».²¹³

Слід взяти до уваги, що, окрім великої християнської громади та язичників, у Києві наприкінці X ст. існували також іудеї та мусульмани. Серед них були не лише заїзжі купці а й місцеві жителі, які також за повелінням Володимира повинні були прийняти християнство. За даними

²¹² Повесть временных лет / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – С. 62.

²¹³ Татищев. В.Н. История Российская. В 3-х томах. – М., 2003. – Т.2. – С. 54.

католицького священика XVI ст. Йосифа Верещинського під час введення християнства київські євреї відмовилися прийняти нову віру та були вигнані з міста.²¹⁴

Можливо, що, одночасно з наверненням у християнство мешканців Києва, проходили й публічні покарання тих, хто не хотів приймати нову віру або відкрито виступав проти неї. Принаймні, в «Житії Михайла, першого митрополита Київського» при описанні хрещення киян знаходимо такі рядки: «Михаил, непокоривых же, закостеневших в идололюбии и сих с оучительными словесы с любовию наказывати повелел, прочим же со страхом запрещати, дабы никтоже не прекословил слову Божию. Наипаче же равноапостольной Владимир смиренномудро и любезно, не яко властитель запрещаая, но учительски моля всех и наказывая разумно».²¹⁵ У тому ж самому джерелі знаходимо і характеристику самого митрополита: «Бысть же сеи митрополит Михаил вельми учитилен и мудрости довольно навыче и житием велик, но свиреп и лют егда время требоваше».²¹⁶ Якщо невідомий автор «Житія», безсумнівно християнин, назвав митрополита Михайла лютим, то можливо здогадатися, що то були за «добрі» покарання. Скоріше за все, тих, хто активно опирався християнізації, катували та страчували привселюдно на центральних площах міста.

Сучасні дослідники відзначають значну кількість поховань за християнськими канонами у могильнику на Старокиївській горі дохристиянської епохи. Відтак можна припустити, що християнська громада у дохристиянську епоху жила у центрі міста недалеко від князівського палацу. Скоріше за все, першими християнами були люди, близькі до великокнязівської влади – професійні воїни, купці та ремісники, які обслуговували потреби господарства князя та його дружини. Разом з тим, навіть серед цієї категорії населення стародавнього Києва, вочевидь не всі прийняли нову віру. За археологічними даними частина населення Старокиївської гори після християнізації мігрувала з її вершини до схилів, де наприкінці X ст. утворилися кілька нових жилих кварталів. Вірогідно, що закоренілі язичники із Старокиївської гори мігрували до стародавнього могильника, де у той час могли зберігатися якісь язичницькі святині.²¹⁷ Після демонстративного знищення язичницьких святилиць та погроз великого князя на кшалт «Аще кто не обрящется на рьць, богат, убогъ, или нищъ, или работникъ, противень мнъ будет» залишаться на Старокиївській горі язичникам було небезпечно.

²¹⁴ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – Киев, – 1897. – С. 9.

²¹⁵ Житие Михаила первого митрополита Киевского // Жития святых в XII книгах. – К., 1855. – Книга 11. – С. 272-273

²¹⁶ Там само. – С. 271

²¹⁷ Котышев Д.М.. Начальный этап истории Киева (IX–X вв.) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2005, № 2 (18). – С. 11.

Ще складніше, вочевидь, проходила християнізація на торгово-ремісничому Подолі. У «Повісті врем'яних літ» взагалі не міститься ніяких повідомлень щодо подій, які відбувалися у цьому районі Києва під час християнізації. Єдину згадку про знищення місцевого святилища Велеса знаходимо у «Житті Володимира Великого» Іакова Мніха: «...а Волоса идола, его ж именоваху скотья бога, велев в Почайну реку вьврещити».²¹⁸ На місті зруйнованого святилища «скотья бога» було побудовано церкву на честь святого Власія. Між тим головним християнським храмом на Подолі була не церква святого Власія, а храм на честь Богородиці Пирогощі, який збудували лише у першій половині XII ст. За археологічними даними він був зведений на місці іншої не менш монументальної будівлі, яка передувала церкві Богородиці.²¹⁹

Дослідники відзначають цікаву деталь: каміння зі старої будівлі були використані при возведенні нового християнського храму. Таким чином, християнський храм був збудований відразу після навмисного руйнування якоїсь великої споруди у першій половині XII ст. Згідно з тогочасною традицією, християнські церкви ставили на тих місцях, де колись знаходилися язичницькі святилища. На це прямо вказує Ларентіївський літопис: «Володимиръ же повель крестьяном ставити церкви по тьмъ мьстомъ, идеже кумири стояль».²²⁰ Цілком можливо, що й церква Богородиці Пирогощі була поставлена на місці якогось язичницького монументального кам'яного храму, який протягом кількох століть продовжував співіснувати разом з київськими християнськими церквами.

Існування вже у християнську епоху язичницької громади в Києві знадить підтвердження і в деяких писемних джерелах. Так, у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах під 1070 роком знаходимо наступні строчки: «Прииде Волхв прельщен бесом, и пришед к Киеву, глаголаше сице: поведая людем, яко на пятое лето Днепру теши на вспяты, а землям прийти на иная места, яко стати Греческой земли на Русской, а Русской на Греческой, и прочим землям изменитися, его же невелигаси послушаху, вернии же насмегахуся, глаголюще: бес тобою играет на пагубу тебе. Се же и бысть ему; во едину убо ноць бысть безвести».²²¹ Як видно з даного джерела, прихід волхва до Києва із закликом до загального для всіх русів повстання поділив киян на дві частини. Одна з них - язичники зустріла слова волхва зі співчуттям та розумінням, інша - християни з глузуванням та погрозами.

²¹⁸ Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1913. – Т.1. – С. 231.

²¹⁹ Ивакин Г.Ю. Исследование церкви Успения Пирогощи // АО. – 1977. – С. 318; Гупало К.Н. Исследование церкви Пирогощей в Киеве // АО. – 1979. – С. 226.

²²⁰ ПСРЛ – Т.1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М., 1962. – С. 51.

²²¹ ПСРЛ – Т.1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М., 1962. – С. 53; ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 174-175.

При раскопках давньорусьських житлових будинків та могильників XI-XII ст. міста Києва археологи фіксують значну кількість язичницьких поховань (іноді навіть з конем та зброєю). Так, під час розкопок житлового будинку XI ст. у садибі 2 по вулиці Десятинній було знайдено поховання по обряду інгумації. Коло людського кістяка була знайдена кінцівка списа та череп коня. У садибі 5 по Десятинному провулку знайдено поховання XII ст. за обрядом трупоспалення. Дослідники зафіксували вогнище витягнутої форми за напрямом схід-захід. У вогнищі були знайдені два глиняних горщики червоного кольору, наповнені кальцінованими людськими кістками. У меньшому горщику знаходилися кістки дитини 3-5 років, в іншому – кістки дорослого чоловіка. У десяти кілометрах від попередніх поховань було зафіксоване дослідниками ще одне подібне трупоспалення XII ст.²²²

У XI ст. існували у Києві й волхви. Вони, вірогідно, протягом кількох століть залишалися єдиними більш-менш професійними лікарями. У «Житіє Спиридона Проскурника й Олімпія Іконника» знаходимо розповідь про якогось київського вельможу, який (у період правління князя Всеволода Ярославовича) занедужав на проказу й неодноразово звертався за медичною допомогою до київських волхвів.²²³ У давньослов'янській Кормчій книзі кінця XI ст. забороняється категорично закликати волхвів, які «у допомогу себе бесов призивають в оуставлення страдания й немочи».²²⁴ При розкопках одного з будинків в житловому кварталі, який з'явився наприкінці X ст. на нижніх терасах Старокиївської гори, було знайдено шиферне прясельце зі стилізованим зображенням волхва у трикутному головному уборі. Подібна фігурка була зафіксована дослідниками на уламку посудини з археологічного шару XII ст. давньорусьського міста Плеск.²²⁵

Існували довгий час у Києві і скоморохи. Зображення веселих музикантів з гусями та сопілками дослідники знаходять навіть на стінах Софіївського собору. Не випадково в XII в. митрополит Іоанн скаржився Якову Чорноризцю: «По боярах токмо й князем венчание, а простые люди поимают с плясанием, гудением и плесканием».²²⁶

Можливо, що значна кількість язичників з Києва внаслідок християнізації взагалі залишила місто. Так, за археологічними даними,

²²² Кирилович С.Р. Детинец Киева IX – первой половине XIII веков по материалам археологических исследований. – К., 1982. – С. 44.

²²³ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д. І.Абрамовича. – К., 1991 [Репрентне відтворення 1931 р.]. – С. 174.

²²⁴ Славянская Кормчая книга XII ст. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т.2. – Кн.4. – С. 1106.

²²⁵ Травкин П. Н. Вказана праця. – С. 511.

²²⁶ Макарий (архиепископ Харьковский). История русской церкви. – СПб 1994. – Т.2. – С. 382.

наприкінці X ст. відбувся масовий вихід населення із Середнього Подніпров'я до Галицьких лісів. У наш час досліджені три городища-святилища, які розташовувалися на річці Збруч на території теперішньої Тернопільської області України на відстані 2, 5 та 3 км. між собою: Звенигород, Богіт і Говда. Згідно даних археології з містами-святилищами межували більше десяти поселень, які утворилися й припинили своє існування разом з ними. На думку сучасних дослідників, Збруцький культовий центр наприкінці X ст. взяв на себе функції ліквідованих язичницьких святилищ Києва й інших міст, став своєрідним язичницьким заповідником. Тут могли знаходити притулок переслідувані служителі язичницьких богів.²²⁷

Іншим напрямком втечі населення, яке не бажало приймати християнство, із Середнього Подніпров'я було Суздальське Опілля. У місцевих курганах з трупопокладеннями XI-XII ст. у великій кількості знайдені трибусенні скроневі кільця, характерні для поховань півдня Русі. Крім того, при розкопках декількох поселень кінця X - XI ст. поблизу давнього Володимира були виявлені археологами напівземляночні житла київського типу.²²⁸ Поява київських людей наприкінці X ст. у Суздальському краї добре простежується на рівні топоніміки. Так, річки навколо Володимира-Заліського мають ті ж назви, що й навколо Києва: Почайна, Либідь, Ірпінь.²²⁹ Можливо, що частина населення Середнього Подніпров'я осіла в східних районах Русі. Так, серед скарбів давньої Рязані XI-XIII ст. виявлені персні з щитками, оздоблені черню й гравірованими зображеннями, що характерним було також для скарбів Києва й Середнього Подніпров'я. Загалом склад срібних прикрас зі старорязанських скарбів XI-XIII ст. ідентичний складу київських і чернігівських скарбів.²³⁰

Таким чином, прийняття християнства в Києві, як і в інших регіонах Русі, було доволі складним та довготривалим процесом. Певна частина киян під тиском князя Володимира і його дружини навіть мігрувала до малонаселених районів Галицького Пониззя, Суздальської і Рязанської земель та інших віддалених областей східнослов'янського світу.

²²⁷ Тимошук Б.А. Языческое жречество Древней Руси (по материалам городищ-святилищ) // Российская археология. – 1993. – №4. – С. 117.

²²⁸ Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 190.

²²⁹ Георгиевский В.Т. Город Владимир на Клязьме. – Владимир, 1927. – С. 9.

²³⁰ Даркевич В.П. Старорязанские клады (раскопки 1979 г.) // Советская археология. – 1982. – №2. – С. 204, 208.

А н о т а ц і ї

На основі письмових джерел та даних археології **М.Козловим** у статті «Християнізація Києва: факти проти міфів» проведена історична реконструкція подій, пов'язаних з християнізацією міста наприкінці X ст.

Ключові слова: християнство, язичницька громада, святилище, храм, поховання, городище.

На основе письменных источников и данных археологии **М. Козловым** в статье «Христианизация Киева: факты против мифов» проведена историческая реконструкция событий, связанных с христианизацией города в конце X ст.

Ключевые слова: христианство, языческая община, святилище, храм, погребение, городище.

On the basis of written sources and data of archeology istochesky reconstruction of the events connected to a hristianization of the city of Kiev at the end of the X-th Art. is carried out.

Keywords: Christianity, pagan community, sanctuary, temple, burial, ancient settlement.

Марія ЯРКІНА (Київ)

СИМВОЛ СВАСТИКИ ЯК КОНЦЕНТРАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ: ПРИЧИНИ ІНВЕРСІЇ СИМВОЛУ

Актуальність і досліджуваність теми. В процесі дослідження трансформації та інверсії символів стає зрозуміло, що особливе значення для розуміння символу має аналітичний контекст соціокультурної аксіології, яка дозволяє виявити механізми формування цінностей за допомогою символіки. Так як символ є сферою функціонування несвідомого, сугестивно-емоційного впливу на людину, то він здатен втілювати ті цінності та здобутки, які ще не стали предметом логічного та раціонального знання. З точки зору історії свастика - це найбільш стародавній та широко розповсюджений із усіх графічних символів. Традиційно свастика мала "світле" смислове навантаження. Використання цього символу нацистами зробило її найбільш пізнаваним елементом XX ст. з репутацією прямо протилежною її стародавньому значенню. Про інверсію значення символу прямо говорить «Большая Советская Энциклопедия»: "Гітлер та німецькі фашисти зробили